

Pázmány Kálvin-hivatkozásairól*

Pázmány Péter ötödik magyar nyelvű nyomtatásban megjelent könyvének, de hetedik művének címe: *Az nagi Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene*. A kötet Nagyszombatban jelent meg 1609-ben. Pázmány már viszonylag rutinos hitvitázónak mondható ekkor, írt általános vagy egyetemes, minden eltévelyedés és eretnkség elleni iratot (*Tíz bizonyosság*; valamint az *Imádságos könyv* függelékeként megjelent *Rövid tanúság*), majd ezután elkezdte az egyes szerzők bizonyos műveire írott konkrét válaszokat (*Felelet* – Magyar István ellen, *Keresztyéni felelet* – Gyarmati Bíró Miklós ellen).

A Kálvin elleni vitáit is ezek sorába tartozik, egészen pontosan Kálvin legfőbb műve, az *Institutio Christianae religionis* ellen írta Pázmány. A hitágazat tételeinek és a *Credónak* a témáját már említette a *Tíz bizonyosság* hatodik fejezetében („Hatodik része. Hogy az vy tvdomaniok, a kereztienességnek agazatit, szentseghit, es feo fundamentomit fel bontiak”), de még nem fejtette ki részletesen, és főként nem vetítette rá Kálvin tanítására. A *Tíz bizonyosságban* a két nagy egyházalapító reformátor közül Luther életét és munkásságát vette górcső alá, és főként az ő nézeteit, személyét igyekezett hitelteleníteni, cáfolni. Néhány évvel később viszont már világosan látszott, hogy Magyarországon és Erdélyben talán még veszélyesebb – katolikus szempontból – a református, kálvini irányzat, ez ugyanis jóval nagyobb számú követőre tett szert, mint a lutheranizmus. Pázmánynak az 1609-es évben három vitáirata is megjelent. A Kálvin ellen írott mellett ekkor jelentek meg az Alvinczi Péter ellen írott polémiák is (*Egy keresztyén Prédikátornak a kassai tanítóhoz íratott öt szép levél; Alvinczi Péternek sok tétovázó keringésekkel és cégéres gyalázatokkal fölhámozott feleletinek rövid és keresztyéni szelidséggel való megrostálása*). Heltai János szerint Alvinczi és Pázmány vitáinak gyökere a kassai vallási viszonyokban kereshető.¹ Nevezetesen, hogy Pázmány prédikatori pályája is Kassán indult. Alvinczi kassai főprédikatori kinevezése (1606. február) előtt nagyjából három-négy évvel hagyta el Pázmány a várost. Az időrendi sorrendet nem egyszerű megállapítani a művek között, annyi bizonyosan állítható, hogy a *Megrostálás* jelent meg legkésőbb, mivel azt válaszképpen írta Pázmány Alvinczinek az *Öt szép levélre* írott bírálatára. De hogy az *Öt szép levél* vagy a *Calvinus* jelent-e meg hamarabb,

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének egyetemi docense. A tanulmány az OTKA 115859 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ HELTAI JÁNOS, *Alvinczi Péter pályája* = ALVINCZI PÉTER, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, Bp., Európa, 1989, 240.

arra ma már nincsen pontos adatunk. Annyi bizonyos, hogy mindkét mű 1609 őszére már nyomtatásban olvasható volt. Az *Öt szép levél*-ről írja Alvinczi szeptember 30-án Mágochy Ferenc felső-magyarországi főkapitánynak, hogy a napokban nyomtatják Debrecenben az erre írott válaszát.² Mint az közismert, Alvinczi válaszirata elveszett, mindössze Pázmány erre felelő *Megrostálásából* lehet a tartalomra következtetni. Alvinczi csak az első két levélre válaszolt ebben a munkában, azonban Mágochynak fölveti, hogy „Nagyságod bölcs ítélete rajta; bizony vármegyénként kellene elhordozni és a gyűlés előtt valamit végezni”.³ Ezek szerint azt tervezték, hogy Pázmány vitairatát valamennyi protestáns vármegye alaposan ismerje meg, és a novemberi országgyűlésen közösen lépjenek föl ellene. A II. Mátyás által 1609. november 11-ére összehívott diétán azonban nem került szóba az *Öt szép levél*, hanem az *Az nagi Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene* című polémia ellen keltek ki a protestáns rendek. Emiatt mégis inkább azt feltételezhetjük, hogy ez a vitairat később jelent meg, mint az *Öt szép levél*, és oly mértékben háborította fel a rendeket, hogy ez elsodorta Alvinczi egyéni sérelmét. A diéta december eleji ülései már-már botrányba fulladtak, a Pázmányt védő papokat állítólag ki akarták dobni az ülésteremből, és tömeges küldöttség vonult Thurzó György nádor elé, hogy büntesse meg Pázmányt.⁴ A nádor szerette volna elkerülni az összetűzést, ám a rendek ismételt nyomására beidézte Pázmányt az országgyűlés színe elé. Pázmány válaszlevele fennmaradt, ebben megírta a nádornak, hogy nem jelenik meg, mert a hitről való viták az egyházi törvényszék elé tartoznak, ezért ő csak a püspöke vagy a pápai nuncius előtt igazolja magát, ha szükséges.⁵ Ez a válasz még inkább elmérgesíthette volna az ügyet, ám a nádornak sikerült rábírnia a protestáns követelőket, hogy hagyjanak fel szándékukkal. Mégpedig azzal az érveléssel győzte meg őket, hogy ha beidéznék Pázmányt, akkor Kálvin szövegeiből vett idézetekkel támasztaná alá a mondandóját, ezért jobb, ha a vele való vitatkozást elkerülik.⁶ Mindez pedig arra enged következtetni, hogy a protestáns urak nem ismerték behatóan sem az *Institutio*, sem a többi Kálvin-mű szövegét, hiszen ha ismerték volna, nem ijednek meg ettől a lehetőségtől. Feltehetően a rendek tagjai csak a hitvallások, káték szövegeit ismerték (esetleg valamelyik *Institutio*-kivonatot, az 1613-as *Kalauz* kinyomtatásáig öt jelent meg), magyarul majd csak tizenöt

² Idézi FRANKÓI [FRANKL] Vilmos, *Pázmány Péter és kora*, I, Pest, Ráth Mór, 1868, 92.

³ *Uo.*

⁴ ANGAL Dávid, *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig = A magyar nemzet története*, VI, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., Athenaeum, 1898, 35.

⁵ „In primis igitur, dictorum factorumque meorum rationem dare non subterfugio, in id enim omni studio, ab ineunte aetate incubui, ut Deo inprimis me, meaque probarem, nec ulli justae querelae ansam darem, ac praesertim in iis quae scripsi, publicique juris feci, nihil nisi testibus idoneis comprobatum adferrem. Verum illud Illustrissimae Domini Vngariae revocandum in memoriam duxi, controversiam de rebus fidei, deque erroribus circa fidem, et an jure meritoque hic ille error sugilletur, non forum iudicesque saeculares, sed Judicium Ecclesiasticum concernere, cum non Ecclesiasticis solum decretis, humanisque sanctionibus, verum etiam Divina lege, ad Ecclesiasticum tribunal hujusmodi dijudicatio rejiciatur. Quamobrem, cum omnia quae salva conscientia fieri a me possint, quantum in me est, paratus sum facere, libenter coram Ordinario loci, aut si ita videbitur, coram Apostolico Nuncio comparebo, factique mei rationem sufficientem Deo adjuvante dabo.” PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei*, I, s. a. r. HANUY Ferenc, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanácsa, 1910, 38.

⁶ FRANKÓI Vilmos, *Pázmány Péter*, Bp., Méhner Vilmos, 1886, 53.

év múlva, 1624-ben lesz olvasható az *Institutio*, Szenci Molnár Albert fordításában.⁷ Ám talán nem túlzás azt állítani, hogy a 17. század első évtizedében Pázmány Péter volt Kálvin munkáinak legjobb, legalaposabb ismerője Magyarországon. A nehézkes latin szöveggel valószínűleg, néhány tudós prédikátort leszámítva, nem foglalkoztak, noha vannak adatok arról, hogy az ország területén kiknek a birtokában voltak meg Kálvin művei.⁸ Ha bárki is belenézett volna kicsit alaposabban az eredeti Kálvin-műbe, és összehasonlította volna Pázmány munkájával, azonnal láthatta volna, hogy a Pázmány által hivatkozott és idézett Kálvin-mondatok jó részének tartalmilag semmi köze nincsen az eredeti szöveghez, noha minden egyes Pázmány-hivatkozás pontos és valós.

Pázmányról köztudomású, hogy pontosan idéz, és ez az állítás az összes korábbi vitairatára nagyjából igaznak mondható. A *Tíz bizonyosság* és a *Rövid tanúság* esetében – amelyekben általánosságban foglalja össze a protestánsok tévelygéseit – rendkívül széles spektrumot mutat be, az egész művön keresztül precízen hivatkozza nemcsak az általa auktoritásnak tartott kortárs katolikus vagy ókeresztény szerzőket, hanem a lutheránus és a kálvinista prédikátorok műveit is. A Gyarmati Bíró Miklós ellen írott *Keresztyéni felelet*ben sem volt szükség az esetlegesen hivatkozott szövegek torzítására, retorikai és filozófiai képzettségben Pázmány magasan Gyarmati fölött állt, könnyedén bizonyította szillogizmusainak – és ez által érvelésének – hibáit. Az Alvinczi Péter ellen írott munkáin érződik talán a leginkább az indulat, ennek oka talán a személyes ismeretség lehetett (feltételezhetjük, hogy már a nagyjából azonos időben lévő váradi iskolai éveik alatt megismerkedhettek), ezek a legkegyetlenebbül szatirikus hangvételű írásai. A Kálvin *Institutiója* ellen írott könyve azonban ezeknél jóval nagyobb volumenű tett volt. Pázmánynak egészen biztosan tisztában kellett lennie írása horderejével, nevezetesen azzal, hogy ha a református felekezet alapító, legmélyebben tisztelt első emberének a főművét támadja meg, milyen felháborodást fog kiváltani az érintett hittársak körében. A felháborodás valóban nagy volt, mégsem váltalta senki a Pázmánnyal való konkrét vitát. Ebben az időben feltehetően már elhíresült Pázmány vitakészsége, ráadásul feltételezhetően a kálvini szöveg alapos ismerete sem volt a birtokukban, így nem történt meg a nyilvános disputa.

Az *Az nagy Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene* című vitairat Pázmány egyik legrafináltabban megírt műve. A kötetnek gyakorlatilag minden lapján idézi a kálvini *Institutio* valamelyik részét, tehát végig hivatkozásokból áll. Pázmány azért is állhatott volna ki nyugodt lélekkel vitázni, mivel igen nagy számú olyan idézetet tudott volna fölmutatni – az idézetek zöme ilyen –, amelyben szó szerint veszi át Kálvin szövegét. A kritikai kiadás

⁷ *Az keresztyéni religiora es igaz hitre valo tanitas, melyet deakül irt Calvinus Janos, es osztan franciai, angliai, belgiai, olasz, német, cseh és egyéb nyelvekre fordítottanac, mostan pedig az magyar nemzetec isteni igazsagban való épületire magyar nyelvre fordított [...] hasznos és bővséges registromockal egyetemben*, Hanau, Aubrius-Sleikius, 1624 (RMNy 1308). (A továbbiakban: *Az keresztyéni religiora*, 1624.)

⁸ HÖRCSIK Richárd, *Kálvin és a 16. századi Magyarország: Adatok Kálvin 16. századi magyarországi recepciójához*, Theologiai Szemle, 1990/6, 341–348; OLÁH Róbert, *Kálvin művei a kora újkori magyarországi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. G. SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 116–148; ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica: Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.

tárgyi jegyzeteinek írása során úgy próbáltam meg világossá tenni a szöveghelyeket, hogy először Pázmány szövegét olvashatjuk *kurzív* betűtípussal szedve, majd Kálvin *Institutio*ja következik állóval, ebben – jelen tanulmányban – **félkövér** betűvel jelöltem a Pázmány által fölhasznált szavakat. Ezután következik a fordítás és a magyarázat a jegyzetekben.

A pontos idézetek kategóriájába sorolhatók azok a szövegátvételek, amelyekben Kálvin eredeti mondatait rövidítve, a töltelékszavakat kihagyva, csak a lényeget hivatkozva idézi, tehát nem változtat az eredeti mondanivalón:

10:16–19 *Apostolicum nuncupo, de authore interim minime sollicitus: Apostolis certe magno veterum scriptorum consensu adscribitur: Vndecunque tandem initio fuerit profectum, de authore vel anxie laborare vel cum aliquo digladiari nihil attinet. – Apostolicum autem nuncupo, de auctore interim minime sollicitus. Apostolis certe magno veterum scriptorum consensu adscribitur: sive quod ab illis in commune conscriptum ac editum existimabant, sive quod compendium istud ex doctrina per eorum manus tradita, bona fide collectum tali elogio confirmandum censuerunt. Neque vero mihi dubium est, quin a prima statim ecclesiae origine, adeoque ab ipso Apostolorum saeculo, instar publicae et omnium calculis receptae confessionis obtinuerit, undecunque tandem initio fuerit profectum. Nec ab uno aliquo privatim fuisse conscriptum verisimile est, quum ab ultima usque memoria sacrosanctae inter pios omnes auctoritatis fuisse constet. Quod unice curandum est, id extra controversiam positum habemus, totam in eo fidei nostrae historiam succincte distinctoque ordine recenseri: nihil autem contineri, quod solidis Scripturae testimoniis non sit consignatum. Quo intellecto, de auctore vel anxie laborare, vel cum aliquo digladiari, nihil attinet: nisi cui forte non sufficiat certam habere Spiritus sancti veritatem, ut non simul intelligat aut cuius ore enuntiata, aut cuius manu descripta fuerit.*⁹

Olyan hivatkozást is találunk, amelynél ugyan nagyobb mennyiségű szöveget hagy ki Pázmány, tehát hosszabb szövegből ollózza össze az idézetet, de szintén nem változtatja meg az eredeti mondanivalót:

12:18–21 *Idem ergo facinus Deo, Satanae, homini assignari non est absurdum. Idem opus ad Deum, Satanam, hominem authorem referimus, Deus agere dicitur, quod Satan*

⁹ PÁZMÁNY Péter, *Az nagy Calvinus Iánosnak hisze egy Istene. Az az: Az Calvinus értelme szerent való igaz magyarázat az Credonak: Mely, az Caluinus tulajdon könyveiből, hyuen es igazán egybe szedettet, az Caluinista Átiáfaknac lelki eppületekre, es vigasztalásokra*, Nagyszombat, [typ. capituli Strigoniensis], 1609 (RMNy 984), [A₄b]. (A továbbiakban: PÁZMÁNY 1609.) Az idézet pontos helyét megadja Pázmány (2. könyv, 16. fejezet, 18. szám), szó szerint idézi Kálvint, mindössze annyi a különbség, hogy nem teljesen egymás utáni szövegekre hivatkozik, az első három tagmondat után következik hét sor, aztán folytatódik az idézet (*vndecunque...*), de ez már a következő mondat záró szakasza. Majd ismét hét sor, újabb két mondat, és folytatódik az itt idézett utolsó tagmondat (*de authore vel...*). A Pázmány által így összeollózott mondat a következő: „Apostolinak nevezem, bár egyáltalán nem foglalkoztatott a szerzőség kérdése. A régi írók nagy egyetértéssel az apostoloknak tulajdonítják, [...] függetlenül attól, hogy végül is honnan származott. [...] nem láttuk értelmét, hogy aggodalmasan kutassunk szerzője után, vagy másokkal vitázzunk ezen.” Noha látszólag jelentős mennyiségű szöveget kihagy, Pázmány nem változtat Kálvin mondanivalóján a rövidítéssel. (KÁLVIN János, *Institutio Christianae Religionis – A keresztyén vallás rendszere 1559*, ford. és jegyz. BUZOGÁNY Dezső, Bp., Kálvin, 2014, I, 397. A továbbiakban: KÁLVIN 2014.)

ipse (instrumentum quum sit irae eius) pro eius nutu et imperio se inflectit. – Longe est alia ratio divinae in talibus actionis. Quae ut certius nobis pateat, exemplo sit calamitas a Chaldaeis sancto Iob illata. Chaldaei, interemptis eius pastoribus, gregem hostiliter depraedantur. Iam eorum improbum facinus palam exstat: neque in opere cessat Satan, a quo totum id provenire narrat historia. Ipse autem Iob Domini opus in eo recognoscit, quem dicit sibi abstulisse quae erepta erant per Chaldaeos. Quomodo **idem opus ad Deum, ad Satanam, ad hominem auctorem referamus**, quin vel Satanam excusemus Dei consortio, vel Deum mali auctorem praedicemus? Facile, si finem agendi primum inspiciamus, deinde modum. Domini consilium est servi sui patientiam calamitate exercere: Satan molitur eum ad desperationem adigere: Chaldaei ex re aliena praeter ius et fas lucrum quaerere affectant. Tanta in consiliis diversitas opus iam valde distinguit. In modo non minus est discriminis, Satanae affligendum servum suum Dominus permittit: Chaldaeos, quos ad id exsequendum ministros delegit, illi permittit ac tradit impellendos: Satan alioqui pravos Chaldaeorum animos venenatis suis aculeis ad perpetrandum id flagitium instigat: illi ad iniustitiam furiose ruunt, omniaque membra scelere obstringunt ac contaminant. Proprie ergo agere dicitur Satan in reprobis, in quibus regnum suum, hoc est nequitiae, exercet. Dicitur et **Deus suo modo agere, quod Satan ipse (instrumentum quum sit irae eius) pro eius nutu ac imperio** huc atque illuc **se inflectit** ad exsequenda eius iusta iudicia. Omitto hic universalem Dei motionem, unde creaturae omnes ut sustinentur, ita efficaciam quidvis agendi ducunt. De illa speciali actione tantum loquor, quae in unoquoque facinore apparet. **Idem ergo facinus Deo, Satanae, homini assignari, videmus non esse absurdum:** sed varietas in fine et modo facit, ut illic inculcata Dei iustitia reluceat, Satanae hominisque nequitia cum suo opprobrio se prodant.¹⁰

Ennél a vitairatnál figyelhető meg azonban először egy olyan hivatkozási módszer, amelyet Pázmány korábban nem alkalmazott. Mégpedig az, hogy az eredeti szövegekörnye-

¹⁰ PÁZMÁNY 1609, [B₁a]. Ennél az idézetnél ismét azzal a technikával él Pázmány, hogy ugyan egy caputból veszi az idézett szöveget, de tagmondatonként más-más mondatból rakja össze. Ennek az idézetnek az első két tagmondata a hivatkozott kiscaput (lib. 2. c. 4. n. 2.) utolsó mondatának az eleje, majd az itt idézett második mondat első két tagmondata a caput elején található, a befejező két tagmondat pedig a hivatkozott kiscaput közepén. Mindössze nyelvtanilag változtatja meg kissé a szöveget Pázmány, amennyire a különböző helyekről vett idézetek miatt szükséges a mondatok összedolgozása, igeidők szerinti egyeztetése. Az ilyen módon szövegekörnyezetükből kiragadott tagmondatokat kedvére használhatja föl Pázmány, akár az eredetitől teljesen eltérő értelmű végeredményt létrehozva. „Láthatjuk tehát, hogy nem lehetetlenség ugyanazt a tényt Istennek is, a Sátánnak is és az embernek is tulajdonítani, [...] lehet ugyanazt a dolgot Istennek, a Sátánnak és az embernek tulajdonítani [...] mondhatni, hogy a maga módján Isten is cselekszik itt, hiszen parancsára és utasítására a Sátán (haragjának eszköze lévén) ide meg oda hajol”. Kálvin eredeti mondanivalója azonban ez volt: „**Láthatjuk tehát, hogy nem lehetetlenség ugyanazt a tényt Istennek is, a Sátánnak is és az embernek is tulajdonítani**, de a szándékok és a kivitelezési módok különbsége azt eredményezi, hogy miközben ezek révén felragyog Isten tiszta igazsága, aközben lelepleződik a Sátán és az ember gyalázatos aljassága.” A második tagmondat esetében: „Hogyan lehet ugyanazt a dolgot Istennek, a Sátánnak és az embernek tulajdonítani úgy, hogy a Sátánt se mentsük, amiért Isten társa volt, és Istent se tegyük a rossz szerzőjévé?” Végezetül: „**Mondhatni, hogy a maga módján Isten is cselekszik itt, hiszen parancsára és utasítására a Sátán (haragjának eszköze lévén) ide meg oda hajol**, hogy Isten igaz ítéletét végrehajtsa.” (KÁLVIN 2014, I, 232.) Ezeknél a példáknál most mindössze az eredeti mondatokat mutattam be, de már ebből is jól látható, hogy Pázmánynak mi a technikája a mondanivaló kiforgatására. Ha a caput egészét vizsgáljuk, tovább árnyalható az eredeti mondanivaló.

zetéből kiragadja nemcsak a mondatokat, hanem olykor mindössze néhány szót, és ezáltal gyökeresen más értelmű mondatot hoz létre, mint az eredeti, úgy, hogy minden szó az idézett szerzőtől, esetünkben Kálvintól származik. Pázmány egyik legjellemzőbb megoldása a kálvini idézetek torzítására, hogy kihagyja az eredeti mondanivalót alátámasztó bibliai hivatkozást és érveket, mintha Kálvin tanítása csak a saját kútforrásából eredne, és nem a Bibliára támaszkodnék. Ugyanakkor a saját szövegében természetesen hivatkozik a Bibliára, mintha a Szentírás csak az ő álláspontját igazolná.¹¹ Nem egy esetben megfigyelhetjük, hogy akár féloldalnyi-oldalnyi szövegből vág ki szavanként néhány mondatnyi szöveget, amelyeknek a jelentése teljesen más lesz ezáltal, mint az eredeti szövegé. Sőt, sok esetben olyan megoldást is láthatunk, hogy a Kálvintól vett idézetének első fele az *Institutio* egyik, a másik fele pedig egy másik caputjából származik. Ilyen esetekben egyébként rendre megadja mindkét lelőhelyet a margón, tehát elmondható, hogy Pázmány pontosan *hivatkozik*:

13:15–18 *Excaecat Deus reprobos, quod ad exequenda suae iudicia per ministrum irae suae Satanam, et consilia eorum destinat quo visum est, et voluntates excitat, et conatus firmat, et obstinatione pectus eius obfirmandum Sathanae mandat.* – Saepissime **excoecare** dicitur **Deus** et **indurare reprobos**, eorum corda vertere, inclinare, impellere, ut alibi fusius docui (lib. 1. c. 18.). Id quale sit, nequaquam explicatur, si confugitur ad praescientiam aut permissionem. Nos ergo duplici ratione respondemus id fieri. Siquidem quum sublato eius lumine, nihil quam caligo et coecitas supersit: quum ablato eius Spiritu, corda nostra in lapides obdurescant: quum cessante eius directione, in obliquitatem contorqueantur: rite excoecare, indurare, inclinare dicitur, quibus facultatem videndi, parendi, recte exsequendi adimit. Secunda ratio, quae multo propius accedit ad verborum proprietatem, **quod ad exequenda sua iudicia per ministrum irae suae Satanam et consilia eorum destinat, quo visum est, et voluntates excitat, et conatus firmat.** Sic ubi recitat Moses (Deut. 2, 30.), Sehon regem transitum non dedisse populo, quia induraverat Deus spiritum eius, et cor obfirmaverat, finem consilii mox subiungit, Ut daret eum in manus nostras, inquit. Ergo quia perditum Deus volebat, obstinatio cordis, divina fuit ad ruinam praeparatio. 4. Secundum priorem rationem istud videtur dictum: „Aufert labium a veracibus, et rationem tollit a senioribus. Aufert cor ab iis, qui praesunt populo terrae, errare eos facit per invium. Item, Quare dementasti nos, Domine, indurasti cor nostrum, ne timeamus te?” Quandoquidem indicant potius quales Deus homines faciat deserendo, quam qualiter opus in ipsis suum peragat. At sunt alia testimonia quae ultra procedunt, qualia sunt de Pharaonis induratione, Indurabo cor Pharaonis, ne vos audiat, ac dimittat populum. Postea dicit se aggravasse cor illius, et roborasse. An iuduravit non emolliendo? Id quidem verum est: sed plus aliquid fecit, quod **obstinatione pectus eius obfirmandum Satanae mandavit**: unde prius dixerat, Tenebo cor illius. Egreditur populus ex Aegypto: prodeunt obviam infesti regionis incolae: unde excitati? Moses certe populo

¹¹ JÁNOSSY Imre, *Kálvin idézetek Pázmány Péter műveiben*, Református Egyház, 1977/5, 97. Például: *Inst.* I. 18. 2. – Pázmány III. 704; *Inst.* II. 1. 8. – Pázmány IV. 598.

asserebat (Deut. 2, 30.), Dominum fuisse qui corda eorum roborasset. Propheta vero eandem historiam recitans (Ps. 105, 25.), dicit ipsum vertisse corda eorum, ut odio haberent populum suum.¹²

De olyan is előfordul, hogy Kálvin mondatából kihagyja Pázmány a *nont*, tehát nem tagadó értelmű lesz nála Kálvin mondata, hanem állító, ám például ebben az esetben nem mond ellent az eredeti jelentésnek:

13:3–7 *Eius probationis, cuius Satan, et scelesti latrones ministri fuerunt, Deus author fuit: Quicquid ergo agitant homines, vel Satan, Deus clauum tenet, et ad exsequenda sua iudicia conuertit eorum conatus, et executionem mandat ministris: Absolon incesto coitu patris torum polluit, Deus tamen hoc opus suum esse pronunciat: – eius probationis, cuius Satan et scelesti latrones ministri fuerunt, Deum fuisse auctorem. Molitur Satan sanctum virum desperatione adigere in furorem: Sabaei crudeliter et impie in aliena bona praedando involant. Agnoscit Iob divinitus se exutum esse omnibus fortunis, et se pauperem factum, quia sic placuerit Deo. Ergo quicquid agitent homines, vel Satan ipse, Deus tamen clauum tenet, ut ad exsequenda sua iudicia convertat eorum conatus. Vult Deus perfidum regem Achab decipi: operam suam offert diabolus ad eam rem: mittitur cum certo mandato, ut sit spiritus mendax in ore omnium Prophetarum (I. Reg. 22, 20.). Si Dei iudicium est excoecatio et amentia Achab, nudaee permissionis figmentum evanescit: quia ridiculum esset, iudicem tantum permittere, non etiam decernere, quid fieri velit, et mandare executionem ministris. Iudaeis propositum est Christum exstinguere, Pilatus et milites rabiosae eorum libidini morem gerunt: fatentur tamen in solenni precatione discipuli nihil fecisse omnes impios, nisi quod manus et consilium Dei decreverant (Act. 4, 28.). Sicuti iam ante concionatus fuerat Petrus, definito consilio et praescientia Dei traditum fuisse ut interficeretur (ibid. 2, 23.): aesi diceret, Deum (quem nihil ab initio latuit) scientem et volentem statuisset, quod Iudaei executi sunt: sicuti alibi repetit (ibid. 3, 18.): „Deus qui praenuntiavit per omnes suos Prophetas passurum esse Christum, ita implevit.” Absalom incesto coitu patris torum polluens, detestabile scelus perpetrat: Deus tamen hoc opus suum esse pronunciat.¹³*

¹² PÁZMÁNY 1609, [C₁b]. Ennél az idézetnél is pontosan adja meg Pázmány a lelőhelyet (lib. 2. c. 4. n. 3. et 4.), valóban két caput szövegéből rakja össze a sajátját. Az első tagmondat a harmadik caput közepén található, majd az eredetiben következik majdnem tíz sor, aztán folytatólagosan idéz Pázmány három sort, és csak az utolsó tagmondatot veszi a negyedik caput közepéről. Az így keletkezett mondat: „Isten megvakítja [...] az istenteleneket, [...] döntését végrehajtandó, haragjának szolgájával, a Sátánnal oda irányítja gondolatainkat, ahová akarja, akaratukat felgerjeszti, szándékukat megerősíti; [...] a Sátánnak adott parancsot, hogy makacssággal keményítse meg szívét.” (KÁLVIN 2014, I, 233–234.) Ennél a résznél nem változtatja meg a mondanivaló értelmét a szövegkörnyezetből vett kiragadással, mindössze Kálvin magyarázó szövege tűnik el, itt a Szentírás egyes részeit magyarázza, de azáltal, hogy nincs ott a többi szakasz, úgy tűnik, mintha ezek Kálvin saját gondolatai lennének.

¹³ PÁZMÁNY 1609, C₁a. Ennél az idézetnél Pázmány ismételtén a szövegkörnyezetből való kiragadás módszerével él, így jön létre az alábbi mondat: „megpróbáltatásának, melynek a Sátán és a gonosz rablók az eszközei, Isten volt a szerzője. [...] Bármit akarnak hát az emberek vagy maga a Sátán, a kormányrúd Isten kezében van, és törekvésüket a saját ítéletének végrehajtására fordítja. [...] és megparancsolja a szolgáinak végrehajtását. [...] Absolon vérfertőzéssel szennyezte be atyja ágyát, [...] Isten mégis kijelenti, hogy ez az ő munkája volt.”

22:18–21 *Non permittente, sed volente Deo pereunt impij, Voluntas autem Dei est rerum necessitas, atque ideo necessario futura sunt quae Deus voluit. Ibid: c. 23 n. 8.* – Hic ad distinctionem Voluntatis et Permissionis recurritur, secundum quam obtinere volunt, **permittente** modo, non autem **volente Deo perire impios**. Sed cur permittere dicemus, nisi quia ita vult? Quanquam nec ipsum quidem per se probabile est, sola Dei permissione nulla ordinatione hominem sibi accersisse interitum. Quasi vero non constituerit Deus, qua conditione praecipuam ex creaturis suis esse vellet. Non dubitabo igitur cum Augustino simpliciter fateri, **voluntatem Dei esse rerum necessitatem, atque id necessario futurum esse quod ille voluerit**: quemadmodum ea vere futura sunt, quae praeviderit.¹⁴

Az esetek döntő többségében meglehetősen bonyolultan ollózza össze a hivatkozásokat, nem kis feladat megfejteni az idézeteket.

Az *Az nagi Calvinus Ianosnac hiszec egy Istene* című vitairat szövegét Pázmány beledolgozta – a többi már meglévő művével együtt – az 1613-as *Kalauzba*, az ötödik könyvbe került. A szöveget némiképp átdolgozta, kissé finomította is, például a legdurvább végső *Credőt* („Hiszec az Pokolbeli ördöghben...” stb.) kivette, ám így is meglehetősen nagy felzúdulást válthatott ki, immár egy jóval nagyobb szabású kötet részeként. A protestánsok két legjelentősebb felekezete, a lutheránusok és a kálvinisták is megpróbálták érdemben válaszolni a *Kalauzra*. Közismert, hogy az evangélikusok Thurzó nádor megbízásából lefordították a *Kalauzt* latinra, ezt Wittenbergbe küldték Fridericus Balduinusnak, aki – ugyan kissé küzdve a számára érthetetlen magyar nevekkal és utalásokkal – elvégezvén a munkát, megjelentette 1626-ban a monumentális *Phosphorust*,¹⁵ amelyben lutherá-

(KÁLVIN 2014, I, 172–173.) Itt ráadásul úgy forgatja ki Kálvin mondatait Pázmány, hogy például a középső mondat esetében, amelynek az utolsó tagmondata („és megparancsolja a szolgálóinak végrehajtását”) a latin eredetiben tagadó, tehát *nem* parancsolja meg, vagyis még az eredeti szándékolt modalitást is önkényesen megváltoztatja azzal, hogy a tagadószt nem veszi bele a saját idézetébe, bár a fő mondanivaló értelmén nem változtat. Kálvin eredeti mondanivalóját csak a középső mondat esetében idézem, mivel a többinél nem változik, csak a szöveggörnyezetéből ragadja ki Pázmány: „Amennyiben Isten döntése áll Aháb vaksága és esztelensége mögött, szertefoszlik a koholmány, hogy ez csak pusztá megengedés lett volna, hiszen nevetséges lenne, ha a Bíró csak megengedné, s nem eldöntené, amit akar, és nem is parancsolná meg szolgálóinak végrehajtását.” (KÁLVIN 2014, I, 172.) Kiemelés az eredetiben.

¹⁴ PÁZMÁNY 1609, [D₄a]. Pázmány nyelvtanilag eléggé átszerkeszti az idézett szöveget, amelynek az első tagmondata a hivatkozott *caput* első mondatából származik, a második része viszont két mondattal később olvasható. Itt arra a viszonylag ritka esetre láthatunk példát, amikor Pázmány – legalábbis a mondat első részében – gyökeresen mást állít, mint Kálvin. Mindössze egy *nont* helyez át, ahol pedig eredetileg szerepelt, oda beszúrja az éppen ellentétes értelmű, nyomatékosító *sedet*, ezzel látszólag megváltoztatva a jelentést: „Nem Istennek az engedélyével, hanem az akaratából vesznek el a kegyetlenek; Isten akaratá pedig a dolgok szükségszerűsége, és ezért szükségszerűen bekövetkezik, amit Isten akar.” Azonban itt sem tér el az eredeti kálvini mondanivalótól, Pázmány tökéletesen érti Kálvint, és értelmezve idézi, hiszen, ha nem is mondja ki szó szerint, ez, a Pázmány által idézett mondat a szöveg értelme. Kálvin eredeti mondatai: „Itt az akarat és megengedés megkülönböztetéséhez folyamodnak, amellyel oda akarnak kilyukadni, hogy Isten engedélyével ugyan, de nem akaratából vesznek el az istentelenek. [...] Nem habozom tehát Augustinusszal együtt egyszerűen megvallani, hogy Isten akaratá a dolgok szükségszerűsége, és amit akar, az szükségszerűen bekövetkezik; mint ahogyan valóban megtörténik minden, amit eleve látott.” (KÁLVIN 2014, II, 106.)

¹⁵ FRIDERICUS BALDUINUS, *Phosphorus veri catholicismi: De via Papatus et viam regiam ad Ecclesiam vere Catholicam et Apostolicam fideliter monstrans, facemque praelucens legentibus Hodegum Petri Pazmanni olim Jesuitae, nunc Cardinalis Ecclesiae Romano-Papisticae*, Wittenberg, Heyden, 1626 (VD17 39:131322T).

nus szempontból felelt a *Kalauzra*, Kálvint csaknem annyira elítélve, mint Pázmányt. Egyébként ugyanígy Kálvin sem kímélte a lutheránusokat, Pázmány szerint „giakran üstöközi, es megh pofázza”¹⁶ őket. A kálvinisták is írtak néhányan feleletet a *Kalauzra*,¹⁷ ám az *Institutio* védelmében – s így Pázmány 1609-es, Kálvin fő munkáját támadó vita-iratára – csak 1624-ben, Szenci Molnár Albert *Institutio*-fordításával érkezett református oldalról érdemi válasz. Arra, hogy Szenci fordítása a *Kalauzra* adott válasz, már többen, Jánossy Imre, Szabó András, Vásárhelyi Judit és Viskolcz Noémi is felhívták a figyelmet.¹⁸ Mindezt legékebben a címlapok (különösen az *Institutio* címlapszövege) és Szenci Molnár ajánlólevele bizonyítja. Ebben kifejti, hogy azért kezdett bele a munkába, mert „az Antichristusnac Béresi, az kic lelki esmeretec ellen az igazsagnac rágalmozásával, utálatos hazugságokkal; szörnyű gyunyolodásokból forralt könyveckel keresnec Ersekséget, püspökséget, és praepostságot, kapdosnac ki ez Calvinus Institutiojából és egyeb írásiból némelly czonkitott mondásokat, az mellyekből iszonyu káronkodásokat koholnac”.¹⁹ Szenci Molnár Albert fordítását ismerte Pázmány, válaszolt is rá 1626-ban.²⁰

Összességül tehát elmondható, hogy Pázmány a 17. század első felének egyik legmeghatározóbb alakja, akinek a protestáns testvérek legalább annyit köszönhetnek, mint a katolikusok, hiszen ő inspirálta a saját szerzőik alaposabb megismerésére őket, a nézeteik pontos megfogalmazására, és ő az, aki – műfajtól és felekezettől függetlenül – megkerülhetetlen mind a korszak lelkeségi irodalmában, mind a polémiaiban, vagy akár a teológiai írások esetében.

¹⁶ PÁZMÁNY 1609, X₂[a].

¹⁷ Lásd a jelen kötetben Hargittay Emil tanulmányát.

¹⁸ JÁNOSY, i. m., 101; SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása* = SZENCI MOLNÁR Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanovia, 1624, hasonmás kiadás, kísérő tan. P. VÁSÁRHELYI Judit, SZABÓ András, Bp., Balassi – MTA ITI – OSzK, 2009, 33; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása* = uo., 8; VISKOLCZ Noémi, „Vágyon egy kis Varos Moguntian innen.”: *Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, XI, 2005, 77–79.

¹⁹ *Az keresztyéni religióra*, 1624, A_{3a}–b.

²⁰ PÁZMÁNY Péter, *A Sz. Írásról és az Anyaszentegyházról két rövid könyvecske*, s. a. r. SZÉKELY István = P. P. Összes munkái, V, Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1900, 351–352. Az ajánlólevélben írja: „Sem hitelesbet, sem tudománnyal és díszes elmével bővelkedőbbet nem ismerek vezéridközzül *Calvinus Jánosnál*. Azért ennek írásából akarom fő-képpen bélyegezni vallásodat: kivált-képpen pedig a keresztyéni oktatásról írt könyvet hozom-elő, mivel ezt minap magyarrá-is fordították, úgy hallom”. (Kiemelés az eredetiben.)